

HAPTONOMISCH **HC** CONTACT

Nr. 3 - 20^e jaargang - september 2009

Niet-wederkerigheid in de verantwoordelijkheid

Achtergrondartikel over het appel van toekomstige generaties op ons,
over verantwoordelijkheid en wederkerigheid

Hart en Haptonomie

Interview met Hermien de Ridder & verslag van een cursusdag

Lustrumcongres *Heel je leven*

op 20 november, Jaarbeurs Utrecht

ELMED *Line*

De Elmed Line haptonomie behandelbanken zijn in samenwerking met haptonomen ontwikkeld en munten uit in gebruiksgemak en functionaliteit.

Vraag onze uitgebreide catalogus.

Haptonomie bank Standaard

2-Delig verstelbare bank. Afmetingen 80 x 200 cm. Hoogte incl. matras max. 95 cm. Compleet met speciale hapto-matras.

Haptonomie bank 2-delig elektrisch

De uitvoering van deze bank is geheel gelijk aan de Standaard bank, echter met voet- of handbediening naar keuze; elektrisch of hydraulisch in hoogte verstelbaar. Compleet met speciale hapto-matras.

ELECTRO **MEDICO**

Service en kwaliteit in dienst van uw praktijk.

Electro Medico Nederland bv
Pr. Marijkestraat 4 - 8, 2404 BC Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 47 50 41, Fax 0172 - 49 17 28
Mail verkoop@electromedico.nl
www.electromedico.nl

Redactioneel ..... Pagina 5

Wim Laumans

Achtergrond

Niet-wederkerigheid in de verantwoordelijkheid ..... Pagina 7

Wim Laumans

Voor u gelezen

De jongen die opgroeide als hond en andere verhalen uit het dagboek van een kinderpsychiater – Bruce Perry ..... Pagina 13

Boekbespreking door Catholijn te Wechel

Levenskunst: zo oud als de filosofie en zich altijd vernieuwend... ..... Pagina 15

Boekbespreking door Mia van Luttervelt

Tussen oost en west - Luce Irigaray ..... Pagina 20

Boekbespreking door Det Materman

Uit de praktijk

Hart en Haptonomie ..... Pagina 23

Cecile den Herder & Mia van Luttervelt

Gesprek met Hermien de Ridder ..... Pagina 23

Cecile den Herder

Een hartelijke dag met Hermien ..... Pagina 28

Mia van Luttervelt

Agenda ..... Pagina 32

FysioLogic

Voor de mens in de praktijk

Wat LogicData onder de naam FysioLogic® ontwikkelde als software voor fysiotherapeuten die behoefte hebben aan een soepelopende administratie, is inmiddels uitgegroeid tot een **breed softwarepakket voor de gehele paramedische sector...**

...omdat

- LogicData in haar 25-jarig bestaan niet heeft stilgestaan.
- LogicData het belangrijk vindt, dat (para)medici hun tijd optimaal kunnen besteden aan hun kerntaken.
- LogicData het belangrijk vindt, dat (para)medici hun tijd en goede humeur niet moeten verliezen in een omslachtige en tijdrovende administratie.
- LogicData vindt, dat het niet moet uitmaken of een praktijk uit één of meerdere behandelaars bestaat.
- LogicData vindt, dat haar software ook zonder cursus toepasbaar moet zijn.

FysioLogic® is verkrijgbaar in twee versies:

- **FysioLogic® Basic** voor een eenvoudige praktijk.
- **FysioLogic® Plus** voor de grotere praktijk. FysioLogic Plus is ook interdisciplinair toepasbaar en daarmee bij uitstek geschikt voor groepspraktijken of medische centra en in een netwerk.

*Vraag gratis
en vrijblijvend
een persoonlijk
advies aan*

LogicData

Hof van Hoornwijk
Laan van Zuid Hoorn 51
2289 DC Rijswijk (ZH)
T 070 415 25 83
F 070 415 51 19
I www.logicdata.nl
E info@logicdata.nl

Al 25 jaar een begrip

LOGICDATA
ADVIESBURO - AUTOMATISERING

COLOFON

Uitgave

Stichting Haptonomisch Contact
KvK Utrecht 30181509
ISSN 0929-7723
www.haptonomischcontact.nl

Voorzitter Stichting

Paulien Pinksterboer, tel.0251-210707
voorzitter@haptonomischcontact.nl

Redactie

hoofdredacteur@haptonomischcontact.nl
Cecile den Herder, (035) 5416609
Wim Laumans, (035) 6561690
Mia van Lutervelt (070) 3500019
mvanlutt@planet.nl
Det Materman, (0313) 654449

Redactieadres

Zuidereind 29
3741 LG Baarn

Abonnementen en advertenties

Van der Veer Media
Tel. 035 5254558
Fax 035 5254652
vanderveer.media@hetnet.nl
Mob. 06 53610773

Uitgever

Wim van der Veer,
Blaricum

Prijs

Euro 27,50 per jrg. voor 4 nrs.

Kopijsluiting

Decemberrnummer 2009: 31 oktober 2009
Maartnummer 2010: 31 januari 2010

Kopij

Haptonomisch Contact verschijnt vier keer per jaar. Aan haptonomie gerelateerde artikelen, meningen, praktijkervaringen, informatie en nieuws kunt u sturen naar het redactieadres; indien mogelijk graag per e-mail. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit tijdschrift berust bij de redactie. Zij behoudt zich het recht voor om in overleg met betrokkene kopij in te korten of niet te plaatsen. De auteur blijft eindverantwoordelijk voor de inhoud van zijn/haar geschrift.

Losse nummers verkrijgbaar na overmaking van € 9 op bankrekeningnr. 97.13.66.497 t.n.v. Van der Veer Media, Blaricum. (Studenten)kortingen zijn onder bepaalde voorwaarden mogelijk.

© Alle rechten voorbehouden.
Overname van artikelen alleen na schriftelijke toestemming. Bij plaatsing na toestemming van de redactie dient Haptonomisch Contact te allen tijde als bron vermeld te worden.

Webdesign en onderhoud

webmaster@haptonomischcontact.nl

Dit blad wordt gedrukt op 130 grams
Biotop chloorvrij papier.

Dit septembernummer van *Haptonomisch Contact* is voor uitgever, redactie en bestuur van HC de laatste mogelijkheid om het Congres van vrijdag 20 november a.s. in de Irenezaal van het congressentrum in Utrecht aan te kondigen en te promoten. We zijn begonnen met een voorlopige vooraankondiging in het maartnummer en zoals we al hoopten en verwachtten, bleek er voldoende belangstelling: we konden onze plannen doorzetten en in het juninummer definitief bevestigen. Nu is het september en de datum nadert met rasse schreden.

Natuurlijk zijn wij er als organisatoren van het congres trots op dat wij u dit programma aan kunnen bieden. We hopen dat niet alleen de abonnees van *Haptonomisch Contact* zullen komen maar ook veel studenten van de diverse opleidingen. Het studiejaar gaat in september weer beginnen en we gaan er vanuit dat de opleidingen er alles aan zullen doen om de studenten te stimuleren tot deelname aan het congres. Wij willen graag het 20-jarig bestaan van *Haptonomisch Contact* met veel mensen vieren.

Het belang van het congres is niet alleen om onze kennis te vergroten, maar vooral ook om met elkaar in contact te komen en van gedachten te kunnen wisselen. Daarom is er naast een luisterprogramma aandacht geschonken aan de mogelijkheid om met elkaar in gesprek te komen. Dit zogenaamde forumgesprek zal zowel aan het einde van de ochtend als aan het einde van de middag plaatsvinden onder de leiding van Prof. Dr. Han Kemper. Daarnaast zijn er natuurlijk de wandelgangen.

Voor deelname aan het congres is accreditatie aangevraagd bij het KNGF (fysiotherapeuten die werken op haptonomische basis) en bij het NVPA.

Voor de VVH is de accreditatie inmiddels gehonoreerd met 2 punten.

Wij hopen met het herhalen van deze aankondiging de mensen over de streep te trekken die nog niet hadden gereageerd. U bent nog op tijd: de hele maand oktober kunt u zich nog inschrijven. En u bent van harte welkom: we kijken er echt naar uit u allen te mogen begroeten!

Een van de sprekers op het congres is Monique Duran die momenteel in Zimbabwe verblijft. Zij komt apart terug uit Zimbabwe om op ons congres te spreken en maakt van de gelegenheid gebruik om tijdens haar verblijf nog een cursus te verzorgen (zie de agenda). Mocht u van de gelegenheid gebruik willen maken dan kunt u ook hier nog voor inschrijven.

Als hoofdartikel vindt u in dit nummer aandacht voor het appel dat uitgaat van een kind. Ik moet hier denken aan een bericht dat de kranten en zelfs de TV haalde. Het bericht van een doodgeboren kindje uit Paraguay dat in een doos mee naar huis gegeven werd en waarvan men thuis gekomen tot de ontdekking kwam dat het nog leefde. In dit bericht komt het verschil in het appel dat uitgaat van een dood en een levend kind wel heel absurd tot uitdrukking.

Achtergrond

Wim Laumans

Niet-wederkerigheid in de verantwoordelijkheid

In het boek *De verruwing voorbij - over de kwetsbaarheid van alle leven* staat een hoofdstuk met de titel 'Après nous le déluge' ('na ons de zondvloed') geschreven door Prof. Roger Burggraeve, hoogleraar ethiek aan de universiteit van Leuven. Het gaat over het appel van toekomstige generaties, over verantwoordelijkheid en wederkerigheid.

Wederkerigheid is een kenmerkend woord in de haptonomie. Belangrijk is natuurlijk om te weten in welke context het woord hier wordt gebruikt. In het hoofdstuk van Burggraeve gaat het over de verantwoordelijkheid van ouders voor hun kind en van de mens voor toekomstige generaties.

In de drie-eenheid vader-moeder-kind is de man-vrouw-relatie de standaard voor de symmetrische relatie, de wederkerige relatie. De ouder-kind-relatie is de standaard voor de asymmetrische relatie, de niet-wederkerige relatie. Qua leeftijd is er tussen man en vrouw sprake van een zekere mate van gelijktijdigheid en in relatie tot het kind is er sprake van een generatieverschil, een ongelijktijdigheid. Deze ongelijktijdigheid is de oorzaak van de asymmetrie in relatie met het kind en deze ongelijktijdigheid geldt natuurlijk helemaal in de relatie van de ouders tot toekomstige generaties.

De man-vrouw-relatie wordt gekenmerkt door de vruchtbaarheid: de man en de vrouw zijn medescheppers met het kind als de vrucht van hun samenkomst. De man-vrouw-relatie is daarmee het beginpunt van het gezin dat weer de hoeksteen vormt van de samenleving.

Naast de vruchtbaarheid als kenmerk van het leven kunnen we groei en ontwikkeling, maar ook aftakeling waarnemen. In deze ontwikkeling zien we dat de mens eerst voor zichzelf moet leren zorgen, pas dan kan hij mede zorg dragen voor een ander, om vervolgens, samen met die ander de totale zorg op zich te nemen voor het kind.

Ik citeer enkele stukken uit het hoofdstuk van Burggraeve omdat ik niet in staat ben het beter te formuleren dan dat hij het doet.

De rechten van iemand die nog niet bestaat kunnen niet geschonden worden. In dit opzicht zijn de toekomstige generaties extreem kwetsbaar en in hun kwetsbaarheid volledig van hun voorgangers afhankelijk. Ze kunnen tegenover geen enkele instantie eisen stellen en rechten of voorrechten opeisen. In dit opzicht bevinden ze zich in een situatie van volstrekte asymmetrie wat in deze context wil zeggen: niet gelijktijdigheid. Onze verantwoordelijkheid voor de toekomstige generaties kan dan ook niet gefundeerd zijn op de rechten van toekomstige anderen. Het kan alleen een verantwoordelijkheid zijn die berust op een verplichting die ons betreft, zonder dat die toekomstige anderen, waartegenover wij plichten hebben, ook maar enig recht tegenover ons zouden kunnen doen gelden.

Het gaat over een volstrekt niet-wederkerige verantwoordelijkheid. Een wederkerige verantwoordelijkheid zou betekenen dat ik voor iemand verantwoordelijk ben, zoals die ander ook voor mij verantwoordelijk is. In de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties is daar geen sprake van. Zij zijn voor ons niet verantwoordelijk, zij hebben voor ons nog niets gedaan, zij respecteren onze rechten niet - trouwens zij kunnen dat niet, aangezien zij nog louter toekomst zijn en zich als 'onbestaanden' nog op geen enkele wijze kunnen laten gelden. In dit opzicht zijn de toekomstige generaties getekend door een onvoorstelbare kwetsbaarheid, precies omdat hun bestaan volstrekt precair en onvoorspelbaar is.

Om het niet-wederkerige karakter van deze verantwoordelijkheid in reliëf te plaatsen, kunnen we verwijzen naar de pasgeborene. Aangezien onze verantwoordelijkheid voor de toekomstige generaties reëel begint bij de zorg voor onze kinderen, kunnen we hopen in de zuigeling een paradigma of archetype van de toekomstige kwetsbare anderen te vinden.

Mensen die een kind op de wereld zetten, voelen onmiddellijk aan dat zij voor dit kind verantwoordelijk zijn, want zij hebben het - gewild of ongewild - op de wereld gezet. Omdat zij er door een creatieve act de auteurs van zijn, kunnen zij het niet in de steek laten. Of liever: zij voelen aan en beseffen dat ze het niet aan zijn lot mogen overlaten. Precies omdat ze het verwekt hebben, worden zij er verantwoordelijk over. Daarenboven is het verwekte volstrekt van hen afhankelijk. Het kind was in hun creatieve act geen partner maar een resultaat. Hieruit blijkt hoe de verhouding ouders-kind getekend is door niet-wederkerigheid.

De ouders zijn verantwoordelijk voor het kind, niet op grond van een gedeeld partnerschap of overeenkomst, want er valt met niemand een overeenkomst af te sluiten aangezien het kind er nog niet is. Het kan zich op geen enkele manier laten gelden. Het is volledig - zowel in zijn bestaan als in zijn ontplooiing - afhankelijk van

zijn verwekkers. Het is in zijn ontstaan enkel voorwerp van verantwoordelijkheid en geen subject. De ouders zijn verantwoordelijk voor het kind, ook al kunnen zij nog op geen enkele wijze een beroep doen op de verantwoordelijkheid van het kind voor hen. Later kan dat wel, namelijk als het kind opgegroeid is, maar in zijn ontstaan is het kind volledig overgeleverd aan de goodwill en dus ook aan de zorg van de ouders. In het kind zien wij op zijn scherpst hoe wij ontstaan als een niet zelfbeschikkend behoeftewezen, en dus - door verwekking en geboorte - weerloos en kwetsbaar zijn.

Het is precies op grond van de kwetsbaarheid van het kind, eerst en vooral in zijn ontstaan en daarna als pasgeborene, dat ouders zich volstrekt verantwoordelijk voelen (ook al kunnen zij deze verantwoordelijkheid in de wind slaan, slecht, half-en-half of verkeerd invullen - wat precies de ethische situatie van het ouderschap reveleert, zoals hieronder zal blijken). De ethische opdracht tot verantwoordelijkheid van de ouders voor het kind vertoont een onbetwistbare evidentie, precies omdat ze zich onmiddellijk opdringt in de intieme omgang van de ouders met hun pasgeboren kind. Zij worden door de directe aanwezigheid van hun kind – ‘uitgeleverd’ als het is aan de goede wil van anderen - verantwoordelijk gesteld.

Het is niet het kind als bewuste en intentionele actor die de ouders verantwoordelijk stelt, maar het kind in zijn radicale passiviteit dat zijn ouders tot verantwoordelijkheid roept. Het gaat niet om een abstracte en verre ander, zoals het in de maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid het geval kan zijn. Het gaat om een tastbare en nabije, concrete ander die zich in levenden lijve – in al zijn fragiliteit - aan de ouders onloochenbaar opdringt. Uit de simpele naaktheid van zijn bestaan komt vanuit de pasgeborene een appel op de ouders af om het niet in de steek te laten, om het niet aan een gewisse dood uit te leveren, maar om er concreet zorg voor te dragen. In dit opzicht gaat van de naakte, kwetsbare en hulpbehoevende existentie van het kind een zekere opdringerigheid - een moeten - uit, waartegenover de ouders niet onverschillig of neutraal kunnen blijven.

Hierbij moeten we wel onderscheid maken tussen een ‘onweerlegbaar’ en een ‘onweeraanbaar’ moeten. De plicht om voor het kind te zorgen - een plicht die zich rechtstreeks en onweerlegbaar vanuit het ‘gelaat’ of de ‘verschijning’ van het kind tot de ouders richt - kan immers heel goed weerstaan worden. We kunnen het appel dat van de zuigeling uitgaat, gerust naast ons neer leggen. Trouwens een onweeraanbaar ‘moeten’ zou geen ethische ‘moeten’ zijn, maar een noodzaak of onvermijdelijkheid, een niet-anders-kunnen. We kunnen ervoor kiezen om wat we moeten of niet mogen al dan niet te doen, en dat is juist onze ethische vrijheid. Geconfronteerd met het onweerlegbare appel dat van de kwetsbare en weerloze pasgeborene uitgaat, kunnen we doen alsof we het niet horen of opmerken, zoals

we inderdaad op elk ethisch appel kunnen reageren. Het appel kan weggeduwd of verstikt raken tussen andere oproepen of verplichtingen. Het kan zelfs overspoeld worden door de drift van het zelfbehoud. Dat alles verandert echter niets aan het onweerlegbare karakter van het appel, dat zich ondubbelzinnig aan de ouders (en al hun helpers en vervangers) opdringt. We kunnen eraan ontsnappen door de blik af te wenden of te doen alsof we het kind – en het appel van zijn epifanie - niet opgemerkt hebben, maar dit ‘doen alsof’ toont reeds aan dat wij het appel ervaren hebben, namelijk dat er van de weerloosheid van de pasgeborene een dringend ‘moeten’ uitgaat.

Dit ‘moeten’ mogen we evenwel niet verwarren met een ‘vraag’, tot de omgeving gericht, in de zin van: ‘Zou je je alsjeblief met mij willen inlaten? Zou je zo goed willen zijn om je om mij te bekommeren?’ De pasgeborene is nog niet in staat om te vragen. En daarboven, een vraag – zelfs de meest ontroerende - verplicht nog niet. De verantwoordelijkheid is met andere woorden geen vorm van medelijden, die in de eerste plaats als een gevoel van de ouders zou uitgaan, maar een taak - een verplichtende opdracht - die uit de verschijning, de aanwezigheid zelf van het weerloze kind letterlijk op de ouders toekomt.

Dit kunnen we vanuit Levinas ook duiden als het ethisch gebod dat van het gelaat van de kwetsbare ander uitgaat en degenen aan wie het verschijnt onloochenbaar – niet onweerstaanbaar - raakt en tot verantwoordelijkheid en zorg verplicht. Hierbij gaat het niet om de kwaliteit of aard van de kwetsbare ander, namelijk dit kind, waardoor ik tot toewijding geappelleerd word. Het gaat om het feit zelf van een kwetsbare ander, met name van eender welk weerloos kind.

De waardigheid van een kind, uitgedrukt in de plicht om er zorg voor te dragen, hangt niet af van bepaalde kwaliteiten of eigenschappen, want dan zouden bepaalde kinderen méér of minder waardigheid hebben, méér of minder zorg verdienen. Dit druist echter volstrekt in tegen ons ethisch grondgevoel: zo ‘n voorkeur of selectie is onverdraaglijk. De waardigheid van een kind wordt door geen enkele vergelijking bepaald. Elk kind verdient onvoorwaardelijk onze zorg. Elk kind is in zijn wezenlijke schamelheid - in het feit weerloos te zijn overgeleverd aan anderen - volstrekt gelijk aan alle andere pasgeborenen. Elk kind dat geboren wordt, drukt in zijn bestaan zelf zijn weerloze naaktheid uit en daardoor is ook elk kind - als kind zelf - een ethische oproep tot verantwoordelijkheid, aandacht en zorg.

We kunnen in het algemeen allerlei vage, al dan niet urgente vormen van verantwoordelijkheid opnoemen, maar de verantwoordelijkheid - dit is de plicht te antwoorden en zorg te dragen - die vanuit het pasgeboren weerloze kind op ons

afkomt, is allesbehalve vaag en vrijblijvend, maar ongemeen scherp, éénduidig, en laat geen discussie of tegenspraak toe. De zuigeling verenigt in zich twee dimensies. Enerzijds het 'geweld' of de opdringerigheid van er-reeds-te-zijn, met zijn eigen geloofsbrieven. We kunnen dan ook niet om de 'sterkte' van zijn aanwezigheid en daar zijn heen. En anderzijds manifesteert het kind even onmiddellijk en onomstotelijk zijn 'zwakheid', namelijk het onvermogen van zijn er-nog-niet-(echt; ten volle) zijn. En het is precies uit deze zwakheid dat het 'moeten zijn' voortkomt, gericht tot de verwekkers en hun omgeving.

Enerzijds is de pasgeborene wel degelijk en dat is zijn kracht, maar anderzijds is hij ook niet en dat is zijn kwetsbaarheid die zich toont in zijn weerloosheid. Zijn 'zijn', het is allesbehalve verzekerd, het is volstrekt precair, aan de goede wil van anderen uitgeleverd, maar daardoor stelt het tegelijk de plicht tot verantwoordelijkheid in. Als mensen een pasgeborene als pasgeborene zien, dan ervaren ze tegelijkertijd het onomstotelijke 'zijn' van het kind en het feit dat dit wezen- dit 'zijn' - nog geen zekerheid inhoudt.

Precies vanuit dit samengaan van zijn en er-nog-niet-zijn doet de pasgeborene zich niet enkel voor als een feit maar ook als een 'moeten zijn', dat wil zeggen tot een 'moeten' tot anderen gericht. De pasgeborene heeft immers zijn zijn-dat-nog-moet- worden niet in de hand en daarom richt zijn moeten- worden zich tot de omstanders als een uitnodiging én plicht om voor dit 'worden' de verantwoordelijkheid op te nemen. De radicale insufficiëntie van de zuigeling, zijn zijn-maar-nog-niets-meer betekent dat de ouders verplicht zijn te verhinderen dat het kind in het niets terugvalt. Ze moeten zorgen voor het leven van hun kind, door te zorgen dat het niet aan het niets, de dood, wordt uitgeleverd.

Hieruit blijkt hoe zij volledig verantwoordelijk zijn voor het kind, en dat volstrekt eenzijdig en asymmetrisch, namelijk zonder enige vorm van impliciet of expliciet contract - onder welke vorm dan ook - omtrent beloningen, vergoedingen of wederdiensten. Aan deze verantwoordelijkheid participeren - boven de actuele ouders uit - al degenen die rondom de ouders staan en tenminste stilzwijgend instemden met het feit dat zij een kind verwekten, uiteindelijk de hele actuele mensenfamilie. Daarom heeft de staat een bijzondere verantwoordelijkheid tegenover kinderen, anders dan tegenover gewone burgers. Kindermoord zou je kunnen beschouwen als een misdaad zoals elke andere moord - moord is moord - maar aanvaarden dat een kind van hongers sterft, is een zware schending van de eerste en meest fundamentele verantwoordelijkheid van mensen tegenover elkaar. Met elk kind dat mensen ter wereld brengen, staat de huidige mensheid opnieuw oog in oog met de dood, de sterfelijkheid, het niet-zijn. Daarom staat in elk kind dat honger heeft niet alleen dit

kind maar ook elk kind, dus het overleven van de hele mensheid op het spel.
(citaat p.240 ev.)

Ik heb 6 pagina's van Roger Burggraeve geciteerd en beseft heel goed dat ik daarmee geen recht doe aan zijn hoofdstuk. Maar hopelijk bent u getroffen door zijn bewogen schrijfstijl en nieuwsgierig geworden naar de rest. Het is de moeite waard om kennis te nemen van het hele hoofdstuk.

Het is mijn overtuiging dat de asymmetrische verantwoordelijkheid niet alleen kenmerkend is voor de ouder-kind-relatie, maar ook voor de relatie tussen therapeut en patiënt. In ieder geval begint in die relatie de verantwoordelijkheid altijd asymmetrisch. Maar ook later is het mijns inziens de asymmetrische verantwoordelijkheid die in wezen het therapeutisch handelen draagt. Dat is een van de redenen waarom de tekst van Burggraeve me trof en ik hem met u, de lezer wilde delen.

Burggraeve Roger, 'Après nous le déluge, het appel van toekomstige generaties', hoofdstuk 7 in: *De verzuiving voorbij - over de kwetsbaarheid van alle leven*, Davidsfonds, Leuven 2004.

Voor u gelezen

De jongen die opgroeide als hond en andere verhalen uit het dagboek van een kinderpsychiater

Boekbespreking door Catholijn te Wechel

Een van de verhalen in dit boek van Bruce Perry heet “Huidhonger”. Het vertelt het verhaal van een 4-jarig meisje dat nog slechts 10 kilo weegt. Haar moeder kan vanuit haar verleden geen emotionele relatie met het kind aangaan. Als beiden echter in een warme affectieve omgeving komen, blijkt het gewicht van Laura toe te nemen.

Bruce Perry vertelt op een zeer betrokken wijze welke gevolgen vroeg in het leven opgelopen stress en geweld hebben op de ontwikkeling van het brein. Hij geeft daarbij tal van voorbeelden uit zijn praktijk als kinderpsychiater en neurowetenschapper. Tevens benoemt hij onderzoeken, artikelen in medische tijdschriften en boeken, waarin zijn bevindingen worden bevestigd.

In zijn verhalen vertelt hij hoe kinderen getekend zijn door traumatische ervaringen en hoe die ervaringen weer van invloed zijn op hun persoonlijkheid en hun vermogen tot lichamelijke en emotionele groei. Verhalen die onthullen hoe de hersenen van kinderen groeien en gevormd worden onder invloed van de mensen om hen heen. Verhalen ook waarin hij verwonderd is over hulpverleners die kinderen al vele diagnoses hadden gegeven (zoals aandachtstekort-stoornis met hyperactiviteit (ADHD), oppositioneel opstandige gedragsstoornis (ODD), bipolaire stoornis of schizoaffectieve stoornis), maar geen enkel verband legden met hun trauma.

In zijn werk volgde Perry zijn intuïtie, luisterde met zijn hart naar de kinderen en was geïnteresseerd in hun leven. Hij gaf gehoor aan zijn neiging om de neurologie te vermengen met de psychologie. Daarin werd hij gesteund door onderzoeken, naar de impact van stress vroeg in iemands leven, op de ontwikkelingen van de hersenen. Volgens Perry moest er een correlatie zijn tussen wat er gebeurde in de hersenen en elk menselijk verschijnsel en symptoom. Het menselijk brein is immers het orgaan dat alle emoties, gedachten en gedragingen overbrengt.

In ieder hoofdstuk van het boek neemt hij je mee in de geschiedenis van het getraumatiseerde kind en probeert hij emotionele en gedragsproblemen te verklaren als symptomen van een stoornis in het brein, waarmee hij dus een biologische verklaring geeft voor het menselijke gedrag. Aan de hand van de verschillende

verhalen legt hij het stressreactie systeem van het brein uit, welke gebieden van de hersenen daaraan deelnemen en op welke wijze. De functies van de diverse hersengebieden (hersenslam, middenhersenen, limbische en corticale gebied) worden besproken evenals de hiërarchie van de hersenfuncties.

In zijn boek komt hij steeds terug op hoe belangrijk het is dat kinderen een consistente, lichamelijke genegenheid ervaren om liefdevolle banden op te kunnen bouwen. Zij ontvangen dan de patroonmatige, herhaalde prikkels die noodzakelijk zijn voor het goed opbouwen van de systemen in het brein die beloning, plezier en intermenselijke interacties met elkaar verbinden. Het limbische, emotionele systeem krijgt dan de kans om een goed geregeld en responsief stressreactiesysteem te ontwikkelen.

De auteur vertelt dat onderzoek van de hersenen kan uitwijzen welke gebieden en functies precies onderontwikkeld zijn of slecht functioneren. Aan de hand van een hersenscan kan gezien worden dat vroege verwaarlozing een kleinere hersenomvang en een krimpen van bepaalde gebieden in de hersenen tot gevolg heeft. Tegelijkertijd blijkt uit onderzoek dat de hersenslam en de middenhersenen op ritme en aanraking reageren. Hoopgevend vond ik het om te lezen dat door therapeutische aanraking het brein een verminderde hoeveelheid stresshormoon afgeeft, waardoor de bloeddruk lager wordt, een depressie bestreden wordt en stress vermindert. Door deze ontbrekende stimulansen alsnog aan de systemen in het brein te geven, kunnen de hersenen een normalere ontwikkeling hervatten. Dit gebeurt via patroonmatige herhaalde activiteiten.

Aan het einde van zijn boek bespreekt Perry zijn “neurosequentiële benadering” van kinderen met een vroeg trauma en emotionele verwaarlozing. Deze kinderen hebben er behoefte aan om gewiegd en vastgehouden te worden. Dit moet op vaste momenten en op een respectvolle en zorgzame manier herhaald worden. Dwang, straf en hardhandigheid zouden de toestand van deze kinderen alleen maar erger maken. Om de lagere hersengebieden te stimuleren en te organiseren wordt muziek, dans en therapeutische massage gebruikt. Medicijnen worden voorgeschreven aan kinderen met problematische symptomen als dissociatie en hyper arousal. Duurzame relaties, ook met leeftijdsgenootjes, zijn van essentieel belang voor de genezing van deze kinderen.

Dit boek heeft mij erg aangesproken doordat het, op een warme en betrokken manier geschreven, schrijnende verhalen van kinderen vertelt en combineert met een wetenschappelijk kader en uitleg. Bovendien wordt aandacht besteed aan de mogelijke activering van (nog) niet ontwikkelde hersengebieden. Het boek verlaat

mijns inziens de DSM IV diagnostiek en legt veel meer het accent op het belang van de gevoelsstroom, de emotionele verbinding tussen mensen, zowel bij de getraumatiseerde kinderen, de wijze van hulpverlening, als bij de hulpverleners.

In ieder hoofdstuk ervaarde ik herkenning met haptonomische zwangerschapsbegeleiding en haptotherapeutische processen uit de praktijk en was ik blij met de onderzoeksresultaten die de auteur erbij beschreef. Zou dit aanknopingspunten geven voor wetenschappelijk onderzoek in ons vak?

Catholijn te Wechel is sinds 1993 haptotherapeute en haptonomisch zwangerschapsbegeleider in “Gezondheidscentrum de Pijlers” in Goes. Daarvoor werkte ze als fysiotherapeute op basis van haptonomie. Door de jaren heen heeft ze een aantal artikelen voor Haptonomisch Contact geschreven. Tevens schrijft ze artikelen voor “Pijlernieuws”, een blad geschreven door diverse disciplines uit “Centrum de Pijlers”, voor bezoekers en andere belangstellenden. Een aantal van haar bijdragen kun je vinden op www.haptotherapie-goes.nl menu “externe informatie, Pijlernieuws”.

Bruce D. Perry, *De jongen die opgroeide als hond, en andere verhalen uit het dagboek van een kinderpsychiater*, Scriptum Psychologie, Schiedam 2007 - ISBN 9789055945290, Paperback 293 pagina's, € 19,95. Dit boek is tot stand gekomen dankzij de samenwerking van de wetenschapsjournaliste Maia Szalavitz en de kinderpsychiater en neurowetenschapper Bruce D.Perry

---

Levenskunst: zo oud als de filosofie en zich altijd vernieuwend...

Boekbespreking door Mia van Luttervelt

Als haptotherapeut (NVPA) en praktijkvoerend filosofisch consulent (VFP) mag ik graag iets lezen en bespreken waarvan ik denk dat het voor de haptonomie van belang is. Zo is er in de filosofie al enige tijd een ware *revival* en overvloed van literatuur over levenskunst: humanistisch, religieus, westers, oosters of etnisch als het Tibetaans boeddhisme of het medicijnwiel van de indianen. De aloude troost van de filosofie als medicijn tegen de schokkende toename van depressies.

Veel filosofen filosofeerden al wandelend, met elkaar en met hun leerlingen, vanaf de Oudheid, de Peripatetici in de zuilengalerijen van Athene tot de brevierende monniken

in hun kloosters, van Kierkegaard en Nietzsche tot de huidige praktijkvoerende filosofen die hun zomervakantiecurcussen aanbieden in de lustoorden van Frankrijk, Italië en Griekenland, tot India aan toe. En dit was lang voordat Ruud Bosscher wetenschappelijk bewees dat wandelen en hardlopen goed is voor de mens en stemmingsverbeterend werkt. Ook wandelen beleeft een revival...

Frans Veldman sr. zocht zijn heil meer in de kunst en in zijn tuin, het goede leven van een goede maaltijd met vrienden en een glas wijn. Een epicurist? Met zijn leerlingen werden vroeger in Nederland haptonomie- en kunstavonden georganiseerd met lezingen, muziek, films of het bezoek aan een toneelstuk (het toenmalige IHC, Instituut voor Haptonomische Communicatie). Na zijn vertrek uit Nederland vond Frans zijn plek in Oms, vlakbij het kunstenaarsstadje Cérèt, in Catalaans Frankrijk, nabij de Spaanse grens. Ook toen al niet alleen (levens)wetenschapper maar vooral ook levenskunstenaar.

Met de titel *Levenslust en Levenskunst* voor zijn laatste in het Nederlands vertaalde boek over haptonomie kiest Frans Veldman zijn eigen plaats in de wereld van levenskunst en levenskunde. Ook *De innerlijke meetlat* van Bob Boot is een mooi voorbeeld van plaatsbepaling van de haptonomie en de affectiviteit te midden van de laatmoderne levensstijlen.

De haptonomie bevindt zich niet in een vacuüm. Om aanknopingspunten, verheldering en verruiming te vinden voor de haptonomie en uw eigen stellingname in de wereld van levenskunst en levenskunde kan ik u aanbevelen om *Het leven als kunstwerk* van Joep Dohmen te lezen. Ook om u te oriënteren op de denk- en mensbeelden van uw cliënten. Dit boek verscheen in april 2008 in de Maand van de Filosofie. Op de achterflap staat:

“Waarom zou niet ieder van zijn leven een kunstwerk maken?’ Deze vraag van Foucault inspireert Joep Dohmen tot een hartstochtelijk pleidooi voor een stijlvol, waarachtig leven. Hij bindt de strijd aan met het paternalisme van links en rechts, met de moraal van vrijheid-blijheid die al een halve eeuw onze harten en hoofden bezet houdt, met dominante levenshoudingen zoals onverschilligheid, cynisme, sentimentalisme en fundamentalisme. Het is hoog tijd voor een nieuwe publieke moraal waarin de grote levensvragen weer aan bod komen: Wie ben ik en wat vermag ik in deze omstandigheden? Hoe stem ik af op de ander en wat is een goed leven?”

In juni 2009 werd Joep Dohmen (1949) hoogleraar wijsgerige en praktijkgerichte ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Hij behoort tot de humanisten die ‘laatmoderne individuen’ willen vormen, *bilden*. Bijdragen aan menslievendheid

en (zelf)ontplooiing vindt hij kerntaken van het humanisme: “Levenskunst is het willen dragen van verantwoordelijkheid”.

Waar rond de haptonomie sprake is van ‘een rustige revolutie’ (C.Dolto, *l’Haptonomie, révolution tranquille*), vindt Dohmen dat het de hoogste tijd is voor een ‘geestelijke burgeroorlog’, omdat de samenleving dringend behoefte heeft aan een nieuwe spirituele cultuur. Dat lijkt mij persoonlijk wat al te heftig en hartstochtelijk, hoewel ik heb vernomen dat twee van mijn hoogleraren filosofie elkaar indertijd met paraplu’s te lijf zijn gegaan.

Dohmen wil een kritiek op de gangbare liberale moraal formuleren en een ijzersterk alternatief poneren. Hij acht zich schatplichtig aan Aristoteles, Nietzsche, Foucault en vele anderen. Het boek is helder geschreven en prettig leesbaar. Het is voor mij een verademing dat hij zijn bronnen noemt, wat uitnodigt tot verder lezen en studeren. Joep Dohmen wil het project van de vroeg gestorven Foucault afmaken. Foucault heeft de weg gewezen naar een eigentijdse herneming van de klassieke oudheid, toen de levenskunst nog een maatschappelijke praktijk was. De zorg voor zichzelf - met aandacht, dagboeken, brieven en *askèsis* als praktische en geestelijke oefeningen - is het dragende morele principe van de klassieke levenskunst. In de christelijke levenskunst is de zorg vaak doorgeslagen naar zorg voor de ander. Ook Veldman grijpt terug op de klassieke oudheid en blijft verre van religie. De Dalai Lama respecteert alle religieuze tradities en bewandelt de Middenweg: “Mijn religie is genegenheid”.

Dohmen wil levenskunst als samenlevingskunst, als afstemming op de ander, als zorg voor onderlinge afstemming. Je manipuleert de ander niet en zorgt dat de ander dat niet met jou doet. Je zorgt dat de ander bijdraagt aan jouw zelfzorg en omgekeerd. Je ontplooit jezelf door je te verbinden met anderen. Met een verwijzing naar Dick Kleinlugtenbelt, voorzitter van de Vereniging van Filosofische Praktijken (VFP, mijn beroepsvereniging als filosofisch consultant, ML) en auteur van *Mensbeelden en levenskunst* (2005), pleit hij voor een nieuwe vriendschapscultuur.

“...We zullen nieuwe experimenten nodig hebben om in contact te komen met onszelf en elkaar, om nieuwe ontmoetingen te hebben en samen een waarachtige levensstijl te kunnen voeren. Alleen dan zijn een rijkere persoonlijkheid en een betere onderlinge afstemming tussen moderne mensen mogelijk.

Deze ethiek van de levenskunst is allesbehalve een almachtsfilosofie. We kunnen en zullen ons vergissen in onszelf en in elkaar. We kunnen en zullen tekortschieten en af en toe de verkeerde weg inslaan. Op welke wijze we onszelf en de ander ook trachten te beschermen, als mens zijn en blijven we fundamenteel kwetsbaar en kunnen we ons nooit helemaal veiligstellen...”

Dohmen denkt dat deze tijd een nieuwe publieke moraal van verantwoordelijkheid nodig heeft op basis van deugden, zelfzorg en zorg voor de ander. “Met mensen die geoefend zijn, weten wat ze waard zijn, en die een verantwoordelijke wil ontwikkeld hebben. Zo kunnen de oude humanistische idealen van zelfontplooiing en menslievendheid weer met elkaar verbonden raken.”

Er worden een aantal herkenbare types ‘levenskunstenaar’ genoemd uit het leven van alledag: *De levensgenieter* (Jan Wolkers was voor velen een toonbeeld van levenslust. Hij bezat het vermogen om in voor- en tegenspoed van het leven te blijven genieten.) *De volharder* (Robert Musil: U hebt er geen idee van hoeveel mensen kapotgaan terwijl ze het klaarspelen om te leven’, ook overlevenden van concentratiekampen) *De morele held* (Nelson Mandela. Je leven daadwerkelijk inzetten voor de gemeenschap is een toonbeeld van ‘morele levenskunst’) *De alleskunner* (groots en meeslepend leven, ook: moederschap, huwelijkspartner, minnares, bedrijfsleidster, sportvrouw en wereldreiziger kunnen verenigen)

Er komen vier metaforen voorbij in dit boek: de zeiler (Simone Weil), de beeldhouwer (Plato, Augustinus, Nietzsche), de boogschutter (Herrigel), de tuinman (Epicurus). Ze zijn alle zonder meer individualistisch, wat geen bezwaar is, want vanuit socratisch standpunt moet immers niemand anders dan het individu zelf zorgdragen voor zichzelf. En het betekent levenslange oefening, het ‘project’ is nooit klaar. De metafoor die bij uitstek het sociale karakter van de levenskunst illustreert is de jazzimprovisatie. Elke deelnemer doet zijn best om zelf zo goed mogelijk te spelen en tegelijkertijd zo goed mogelijk in te spelen op het spel van de anderen. De deelnemers weten het beste uit elkaar te halen. Degene die vooral voor zichzelf speelt, is er debet aan dat de improvisatie mislukt, ook al speelt hij de sterren van de hemel...

Joep Dohmen, *Het leven als kunstwerk*, Lemniscaat 2008,
ISBN 978-90-477-0065-4, 220 pp., € 9,95.

Tip: Studium Generale – het leven als kunstwerk.

Iedereen streeft naar een goed leven en rondom de levenskunst is de laatste jaren een ware industrie ontstaan. Het leven als kunstwerk is een hedendaags ideaal dat diep in de filosofie geworteld is. Studium Generale Utrecht organiseert dit najaar twee lezingenseries waarin filosofen en letterkundigen dit thema uitwerken. Wat valt er te zeggen over levenskunst, zonder te vervallen in zweverigheid of juist al te stellige regeltjes? De lezingen zijn op dinsdagavonden van september t/m december. Kijk voor meer informatie op de site van het Studium Generale: www.sg.uu.nl.

Na de proloog en de inleiding volgen vijf hoofdstukken:

1. *Valt het leven te leren?*
  - 1.1 Het begrip levenskunst
  - 1.2 Levenskunst als (beeldhouw)kunst
  - 1.3 Levenskunst als kunde
  - 1.4 Levenskunst: zorg voor zichzelf
2. *De geschiedenis van de levenskunst*
  - 2.1 De argwaan van Foucault
  - 2.2 Ontdekking van de levenskunst
  - 2.3 Klassieke praktijken van levenskunst
  - 2.4 Levenskunst als publieke moraal
  - 2.5 Christelijke levenskunst
  - 2.6 Levenskunst vanaf de Renaissance
  - 2.7 Na Foucault
3. *Laatmoderne levensstijlen*
  - 3.1 Vrij leven
  - 3.2 Spiritueel leven
  - 3.3 Zen leven
  - 3.4 Voortreffelijk leven
  - 3.5 Genietend leven
  - 3.6 Leven in schoonheid
4. *Levenskunst als moraal van zelfverantwoordelijkheid*
  - 4.1 De erfenis van Nietzsche
  - 4.2 Op zoek naar een eigen levenshouding
  - 4.3 Verkeerde levenshoudingen
  - 4.4 Autonomie *revisited*
5. *Naar een nieuwe cultuur van het zelf*
  - 5.1 De bezinning op de eigen levensboog
  - 5.2 Terugkeer van de zelfdiscipline
  - 5.3 Posttraditioneel leven
  - 5.4 Een moraal van onderlinge afstemming
  - 5.5 De terreur van het moderne geluk
  - 5.6 Authenticiteit *revisited*

Epiloog: De Berg der Loutering,
Verantwoording, literatuur.

Boekbespreking door Det Materman

Luce Irigaray is een Frans-Belgische filosofe. Ze is rond 1930 geboren en is terughoudend over haar persoonlijk leven. Ze studeerde af in de filosofie, de linguïstiek en de psychoanalyse maar verzette zich tegen de gebruikelijke liggende houding die in de psychoanalyse gebezigt wordt; ze vindt die voor vrouwen te kwetsbaar. Naast de therapie van het woord heeft ze de therapie van het gebaar geïntroduceerd. Ze past die toe in de vorm van aanrakingen, oogcontact en het maken van tekeningen.

Rond 1980 veranderen haar publicaties van toon en streeft ze steeds meer naar de vrouwelijke schepping van een subjectpositie, dat wil zeggen een dominantere rol voor de vrouw. Ze daagt vrouwen uit om zich niet langer door de zogenaamde “fallische” verbeeldingskracht te laten strikken en wil ze stimuleren zelf beelden en symbolen te gaan ontwikkelen.

Luce Irigaray schreef met *Tussen oost en west* een boek dat niet heel toegankelijk maar toch zeker de moeite waard is om te lezen. Ze maakt de lezer vanuit verschillende invalshoeken opmerkzaam op de rol die de vrouw in de wereldgeschiedenis heeft gespeeld, ook in de religie en de Griekse Oudheid. Zij concludeert dat zowel in de westerse als de oosterse cultuur voor de symbolen van verering vrijwel altijd een mannelijke afbeelding wordt gebruikt. Denk bijvoorbeeld aan Apollo die de aarde dorst of Christus, Mohammed, maar ook aan mensfiguren in nationale vlaggen of op verkeersborden, vaak zijn dit mannen. Zelfs de taal, zo beweert Irigaray, is dominant mannelijk. Ze pleit voor een rol van de vrouw naast de man en zegt dat we ernaar moeten streven de vrouwelijke waardigheid terug te vinden. Een waardigheid zoals je die in oosterse culturen vaak wel aantreft.

Irigaray maakt in haar boek gebruik van teksten van de westerse filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860), een van de weinige filosofen die zich liet inspireren door de Indisch-Hindoeïstische filosofie. Ze vindt dat het westerse bewustzijn op een dwaalspoor zit; we nemen in haar ogen te veel afstand van de natuur en van onze eigen natuurlijkheid. Dit uit zich bijvoorbeeld in het niet meer beleven van licht en donker, geuren, goed voedsel met natuurlijke smaken, aanrakingen. Volgens haar zouden we het lichaam veel meer moeten cultiveren en in onze levensstijl dichter bij de kosmische ritmes moeten blijven. De christelijke kloosterorders geeft ze als voorbeeld van leefgemeenschappen die deze ritmes volgen. “Subject worden” is de term die ze gebruikt voor het proces waarin iemand zijn eigen leefwereld schept en ze pleit daarbij voor een verfijning van de zintuigen. Aan yoga

en boeddhisme besteedt ze veel aandacht. Ze schrijft dat het haar geholpen heeft persoonlijk leed te verwerken en ze put daar inspiratie uit.

Over de vrouw als minnares heeft de schrijfster een geheel eigen toch wel interessante opvatting. Dit thema breidt ze uit met een vernieuwende kijk op de adem die ik mooi vind en waarschijnlijk voor hapthotherapeuten interessant is om te lezen.

Ze stelt dat wij de adem verwaarlozen. Ze verwijst naar de Bijbel, het boek Genesis. “God scheidt de mens door zijn adem in de materie te blazen”. Meerdere keren gebruikt ze Bijbelse verklaringen om haar ideeën kracht bij te zetten. Dit hoofdstuk is lastig, toch zie ik een bepaalde schoonheid in deze tekst en wil u als lezer in de volgende citaten kennis laten maken met haar denkwijze. “Wat een man en een vrouw tot elkaar aantrekt, is niet een louter seksueel instinct dat afgereageerd zou kunnen worden in de seksuele daad. Tot dit niveau zakken we tegenwoordig af”. Haar verklaring is: “Wat een jongen in een meisje zoekt, is een verrijking van het leven. En dat de begeerte tussen man en vrouw – niet de liefde – vaak als eerste van de man uitgaat, komt doordat de vrouw een grotere adem heeft. De man brengt zijn adem in de dingen die hij fabriceert, hij gebruikt zijn adem om zijn wereld te construeren. Hij heeft rituelen nodig, maar zo is zijn adem niet meer vrij. De vrouw is spontaner en bewaart haar adem in zichzelf”. En: “Een meisje moet de adem in zichzelf kunnen bewaren om hem te kunnen delen en om vruchtbaar te zijn”.

Het gezin wordt door Luce Irigaray in dit boek ook aan een kritische beschouwing onderworpen. In haar ideeën over hoe de toekomstige samenleving zich zou kunnen ontwikkelen kent ze aan de gemengde gezinnen een sleutelrol toe. Ze schrijft: “Een huwelijk tussen een blanke vrouw en een zwarte man, tussen een katholieke vrouw en een islamitische man zal of een buitengewoon groeimiddel zijn voor de ontwikkeling van onze beschaving of een instinctieve opleving van samenlevingen waar de macht van de één zich nog gewelddadiger aan de ander opdringt dan in onze cultuur”.

Ze besluit het boek met de zin: “Als deze nieuwe eeuw niet het begin inluidt van een ander tijdperk lopen we het gevaar een meelijwekkend verval van de menselijke soort mee te maken”.

Het boek heeft een uitgebreid voorwoord waarin verscheidene begrippen door de vertaalster worden verduidelijkt. Dit vind ik eigenlijk het minst toegankelijke hoofdstuk van het boek, het is dan echt even doorzetten.

Samenvattend kan je echter zeggen dat de schrijfster in dit boek de lezer op een positieve manier uitnodigt tot nadenken over de plek die de vrouw heeft in relatie tot zichzelf en de ander, zowel in de geschiedenis als in de toekomst. En over hoe de mens zich verhoudt tot zijn omgeving. En hoewel Luce Irigaray een heel eigen visie

heeft op dit onderwerp, stimuleert ze de lezer tegelijkertijd om er persoonlijk over na te denken. Zij heeft in dit boek nieuwe woorden gevonden om haar inzichten in de verhoudingen tussen man en vrouw en binnen het gezin te beschrijven.

Mooi vind ik ook hoe ze er de nadruk op legt de ander vooral de ander te laten, je hoeft zijn of haar mysterie niet per se te ontdekken. Dit vind ik een belangrijk principe om aan vast te houden in de haptonomische begeleiding. Al met al vond ik het een verrassend boek waar je na het lezen nog niet van af bent en dat je regelmatig weer openslaat.

Luce Irigaray, *Tussen oost en west, van singulariteit naar gemeenschap*, Uitg. Ten Have, Kampen, 2009. Vertaald door Annette van der Els, oorspronkelijke titel van de Franse uitgave: *Entre Oriënt et Occident* (1999). De vertaling telt 190 blz. ISBN 9789025956264. € 30,00. Annette van der Elst is filosoof, journalist en vertaler. Ze schrijft onder meer voor het Leidsch Dagblad en Filosofie Magazine. Ook geeft zij cursussen op het grensvlak van filosofie en psychoanalyse.

Uit de praktijk

Hart en Haptonomie

Hermien de Ridder is haptotherapeute en heeft zich daarnaast verdiept in de achtergronden en technieken van wat 'hartcoherentie' wordt genoemd (zie hieronder). Ze organiseert sinds mei 2008 trainingen van één dag over hartcoherentie en symbolisch bewustzijn. Daarbij maakt ze ook gebruik van praktijkoefeningen en inzichten uit de haptotherapie. De deelnemers komen uit alle lagen van de bevolking en alle beroepen, ze doen de training lang niet altijd in het kader van hun beroep maar vaak gewoon voor zichzelf. Cecile den Herder had een gesprek met Hermien over haar werkwijze en ideeën. Mia van Luttervelt nam deel aan de trainingsdag Hart & Haptonomie op 29 augustus.

Gesprek met Hermien de Ridder

Cecile den Herder

Hartcoherentie, wat is het?

Ons hart heeft behalve de snelheid waarmee het klopt ook de zogenaamde 'hartritme variabiliteit': de variatie die er blijkt te zijn in de rustperiode tussen twee hartslagen. Deze tijdspanne gaat telkens van een versnelling naar een vertraging en weer terug, in een min of meer vast patroon dat meetbaar is. Doc Childre is de man die hiernaar onderzoek deed en ontdekte dat dit patroon van versnellen en vertragen coherent kan zijn (in een grafiek zie je dan een sinusvorm) of minder coherent (een 'rommeligere' chaotischere grafiek). Daarbij geldt dat hoe groter de variatie, hoe hoger de coherentie. Hij ontdekte ook dat emoties en gedachten van invloed zijn op het patroon van de hartcoherentie: bij positieve emoties is er een hoge coherentie en bij negatieve een lage. Een verschil dat overigens al eerder werd gevonden bij andere fysiologische functies die met die van het hart samenhangen, zoals bloeddruk, hormoonspiegel, spierspanning etc. Je zou kunnen zeggen dat de totale balans binnen het autonome zenuwstelsel (dat deel van het zenuwstelsel dat de niet bewuste processen in ons lichaam aanstuurt) reageert op emoties via het limbische systeem.

Het door Doc Childre opgerichte bedrijf HeartMath heeft vervolgens een aantal technieken ontwikkeld waarmee mensen hun hartcoherentie kunnen verhogen. Het effect daarvan op bijvoorbeeld bloeddruk, stresshormonen of concentratievermogen hebben ze weer onderzocht. Er bleek sprake van een positieve invloed van de

hartcoherentie-bevorderende technieken op onder andere depressie, stress, concentratie, bloeddruk en hormoonspiegel. Het gaat daarbij om oefeningen die gericht zijn op de ademhaling, concentratie op de hartstreek en het aanspreken van positieve emoties of herinneringen.

Dit is heel in het kort de theorie en de praktijk van de hartcoherentie. Voor iedereen die meer wil weten hierover verwijst ik naar de startpagina www.hartcoherentie.startkabel.nl en vooral ook naar de zeer leesbare scriptie van fysiotherapiestudente Marleen Hazeveld die als link op deze pagina terug te vinden is. Ook in het boek *Uw brein als medicijn* van Servan-Schreiber wordt aandacht besteed aan hartcoherentie en de werking van het autonome zenuwstelsel.

Alles komt samen

Hermien de Ridder is van oorsprong fysiotherapeute. Ze deed de alfaopleiding in Doorn en de therapieopleiding in Berg en Dal. Daarna volgde ze de interne opleidingsgroep bij het ITH tot supervisor en praktijkexaminator. Naast haar werk als haptotherapeute heeft ze veel ervaring opgedaan met groepswork als coördinator bij het KNGF van intercollegiale overleggen fysiotherapie.

De afgelopen jaren, zo vertelt ze, is ze steeds meer gaan lezen over hartcoherentie en over neurofysiologische onderzoeken naar de werking van het autonome zenuwstelsel. Ze heeft de eendaagse training gevolgd van het HeartMath Institute en de meetapparatuur voor hartcoherentie aangeschaft. In dezelfde periode volgde ze een cursus bij Tjeu van den Berk over symbolisch bewustzijn. Zijn boeken hadden haar al eerder geïnspireerd (*Het mysterie van de hersenstam*, *Het numineuze*). In de cursus ging het over hoe mensen vaak spreken in beelden en hoe achter die beelden weer een wereld van emoties blijkt schuil te gaan. Mensen kunnen die emoties oproepen, inclusief de fysieke sensaties, door aan de beelden te denken.

Hermien kreeg langzaam maar zeker het idee dat alle verschillende onderzoeken, inzichten en theorieën in elkaar grepen, in zekere zin zelfs op hetzelfde neerkwamen. Uiteindelijk heeft dat inzicht geleid tot haar initiatief om zelf die verbinding vorm te geven in een training. In het voorjaar van 2008 was daarmee de eerste hartdag een feit: ze doopte hem ‘volg je hart’, later veranderde ze de naam in ‘hart & haptonomie’.

Als Hermien over haar ideeën praat, sprankelt ze, ze is gedreven. Haar belangrijkste doel met de hartdagen is dat andere mensen er beter van kunnen worden. Dat ze kunnen ontdekken waar het nou eigenlijk om gaat in hun leven: Wie ben ik? Wat is mijn kern? Hoe kom ik het best tot mijn recht? Ze zegt ook het prettig te vinden om

de dingen die ze weet met anderen te delen door praktisch bezig te zijn. De hartdag is dan ook een combinatie van uitleg, filmpjes en een aantal praktische werkvormen, waarbij vooral die laatste vaak op haptonomische leest geschoeid zijn.

Hoe gaat dat in de therapiekamer?

In haar praktijk voor haptotherapie neemt de hartcoherentie een veel minder opvallende plaats in. Ze doet geen hartmetingen bij cliënten en vertelt alleen bij hoge uitzondering expliciet iets over het fenomeen. Wel staat ze vaak stil bij de factoren die van invloed zijn op iemands hartcoherentie waarbij ze altijd aansluit bij wat iemand letterlijk zegt, gebruik makend van iemands symbolisch bewustzijn.

Ze noemt het voorbeeld van een vrouw die vertelt over de moeizame relatie met haar zoon. Hij belt haar minder vaak dan zij zou willen. Die morgen nog heeft ze hem gebeld en kreeg het antwoordapparaat. Ze heeft niet ingesproken want ‘dan ben ik weer zo’n lastig mens’. Hermien pakt die zinsnede dan op: Hoor je wat je zegt? Wat is dat dan, ‘een lastig mens’? Hoe ziet dat eruit? Door op deze manier naar beelden en associaties te vragen, vergroot ze als het ware - samen met de cliënt - het ‘lastige mens’ en activeert op die manier het symbolisch bewustzijn.

Vervolgens staat Hermien stil bij het gevoel dat daarbij bovenkomt. Welke emoties roept het bij je op? Waar voel je dat in je lichaam? Dit onderzoeken en ontdekken kan tijdens het gesprek met de cliënt plaatsvinden maar ook in contact op de bank. En nadat ze samen hebben stilgestaan bij het gevoel dat de gedachte oproept, stelt ze de vrouw tenslotte voor op zoek te gaan naar een ander beeld, de tegenpool van het lastige mens, het liefst positief geformuleerd (dus niet: “ik ben geen lastig mens”, maar eerder: “ik ben een zorgzaam mens”, of “een leuk mens”). Ze kan dan ervaren wat het met haar doet als ze deze gedachte onder woorden brengt, wat ze voelt en waar.

Hermien besteedt in haar praktijk veel aandacht aan het bevestigen van cliënten in hun basisveiligheid. Bij een goede basisveiligheid is er ook een hoge hartcoherentie of in ieder geval de flexibiliteit om die snel weer terug te vinden nadat je door wat dan ook uit balans bent geweest. Als ik vraag wat voor haar dan het verband is tussen basisveiligheid en hartcoherentie legt ze me uit: “In de haptotherapie ontwikkelen mensen basisveiligheid door een affectieve bevestigende aanraking. Ze worden innerlijk steviger, voelen dat het goed is zoals het is, dat zij goed zijn zoals ze zijn, alleen al omdat ze er zijn. Door bezig te zijn met het verhogen van je hartcoherentie – op welke manier dan ook - ga je steeds meer leven met en vanuit je hart. Dat maakt dat je kan vergeven, dat je dankbaar bent, de dingen kan waarderen zoals ze zijn en universele liefde ervaart. Ik denk niet dat hartcoherentie-oefeningen de aanraking kunnen vervangen. Ik geloof wel dat mensen met een verhoogde hartcoherentie meer

leven in de frequentie van de liefde en dus ook eerder geneigd zijn de ander aan te raken omdat ze die ander als goed ervaren en het contact als zinvol.”

In haar training maakt Hermien gebruik van een ‘schaal van emoties’ waarbij *Liefde* bovenaan staat en *Angst* – na *Schuldgevoel* en *Slachtofferschap* – onderaan (zie ook fig. 1). Hoog op de schaal wil zeggen dat de emotie een positieve invloed heeft op de fysiologische processen in je lichaam (hormoonspiegel, bloeddruk). Daarmee draagt de emotie ook bij aan een hogere hartcoherentie. Ik merk dat ik wat moeite heb met het onderscheid tussen positieve en negatieve emoties. Woede staat bijvoorbeeld onder de helft maar mij lijkt gezonde razernij af en toe heel positief. Hermien vindt dat zeker ook en nuanceert haar model: alle emoties zijn goed, ze horen bij het leven en mogen gevoeld worden, dat staat voorop. En voor groei in je leven heb je alle emoties, al die wrijving nodig, dat is onmisbaar. Maar vastgezette woede of onderdrukt verdriet verlagen de hartcoherentie enorm, zo blijkt uit metingen, terwijl bij een gezonde boosheid de coherentie gewoon hoog blijft. Het gaat dus eigenlijk meer om de eerder genoemde flexibiliteit: kan iemand verdrietig zijn, dat voelen, opvangen, accepteren maar dan ook weer verder gaan, er niet in vast blijven zitten.

Een laatste meting...

We zijn bijna aan het einde van ons gesprek over hartcoherentie, symbolisch bewustzijn en haptotherapie. Ter afsluiting meet Hermien mijn hartcoherentie met een klipje op mijn oor. Op de laptop verschijnen een lopende grafiek en drie blokdiagrammen: het groene diagram komt omhoog als mijn hartcoherentie hoog is en het blauwe of rode bij een lagere coherentie. Ik bekijk de grafiek van mijn eigen hart en ondertussen vult het groene diagram zich: mijn hartcoherentie is blijkbaar hoog. Wellicht is dit het resultaat van de *flow* die ik voelde tijdens dit goed lopende gesprek. Dan stelt Hermien me een vraag: “Kan jij uit je hoofd uitrekenen hoeveel 19 x 349” is? “Eh, nee,” antwoord ik prompt. Ik snap dat ze me met deze ‘strikvraag’ aan andere dingen wil laten denken maar heb tegelijkertijd niet het idee dat ik van deze vraag nou erg uit m’n doen raak. Toch hoor ik nu een lager toontje en zie dat de blauwe kolom zich vult. En daar reageer ik op: nu voel ik de spanning in mijn lijf wat stijgen en een zeikerig stemmetje in mij zegt: ‘Ja Cecile, hier heb je geen invloed op, die coherentie gaat z’n eigen gang, nu val je door de mand!’ Pal na die gedachte gaat ook de rode kolom omhoog en een lage toon piept om aan te geven dat m’n coherentie nu echt laag is. Ik begrijp dat mijn neiging zelfs hier het ‘goed’ te willen doen de kop op steekt en dat mijn hartcoherentie daar niet bepaald hoger van wordt! Als ik Hermien vertel wat er gebeurt in mijn hoofd en denk “Ach, ik ben ook gewoon goed zoals ik ben” verschijnt de groene kolom weer aarzelend in beeld. Ik ben treffend in kaart gebracht!

Schaal van emoties

Positief

Liefde

Dankbaarheid

Vergeving

Vreugde

Waardering

Kracht

Hartstocht

Stromende boosheid

Enthousiasme

Optimisme

Tevredenheid

Hoop

Neutraal

Negatief

Pessimisme

Irritatie

Ongeduld

Teleurstelling

Twijfel

Zorgen

Afkeuring

Ontmoediging

Vastgezette boosheid

Jaloezie

Wrok

Haat

Schuldgevoel

Slachtofferschap

Angst

Een hartelijke dag met Hermien

Mia van Luttervelt

In een prettige zaal-op-maat in Restaurant Oud-Leusden gaf Hermien de Ridder op 29 augustus j.l. weer een cursusdag *Hart & Haptonomie*, van tien tot vijf. Ik had mij al opgegeven voor deze dag omdat het thema hartcoherentie mij interesseerde, toen ik het verzoek kreeg om hiervan een verslag te schrijven voor *Haptonomisch Contact*. Hermien kende ik van de Oms-groep, de groep die na twee Colloquia in Frankrijk bij Frans Veldman al jaren onregelmatig bij elkaar komt. Het bleek een afwisselende, leerzame, multimediale dag, waar ik met plezier en tevredenheid aan terugdenk. We waren met een groep van zes al of niet haptonomisch geschoolde deelnemers, waaronder een bedrijfsarts, een huisarts en een verpleegkundige.

Het doel van de dag was om bezig te zijn met de factoren die leiden tot een hogere hartcoherentie. Een hoge hartcoherentie wijst - kort gezegd - op een goede samenwerking tussen hart en hersenen, affectiviteit en 'ego'. (Voor het technische gedeelte verwijs ik naar het gesprek met Hermien door Cecile den Herder.) De dag ademde haptonomie en bevestiging, er was veel ruimte voor interacties, er waren tranen en er werd gelachen, dit alles gedragen door de rustige, luisterende mildheid van Hermien, zonder enige drang tot heftige confrontaties.

Maak van je hart geen moordkuil

In de map met cursusmateriaal - die in de loop van de dag gevuld werd met aantekeningen, testsheets en een deelnemerscertificaat - bevond zich een tekening van een Valentijnshart, gevuld met termen als: *schuldgevoel, wrok, weerstand, teleurstelling, jaloezie, afkeuring, haat, irritatie*. Dit zijn voorbeelden van de zogenaamde *negatieve* emoties die ons hart (kunnen) verstikken tot 'een donkere, ondergrondse plaats waar geen licht meer bij kan', een '*moordkuil en kerker van ongenaâ*' (Pieter Cornelisz.Hoof).

Via gesprekken over het symbolisch bewustzijn (Tjeu van den Berk) en onderzoek na harttransplantaties (Paul Learsall, Het geheugen van het hart) en de film *After Life* ('Wat is de mooiste herinnering van je leven?') kwamen we aan de Heart-test. Hierin konden we ontdekken in hoeverre wij beschikten over evenwichtige, geagiteerde of zeer geagiteerde energie of dat wij zelfs 'een last voor ons lichaam' waren geworden. Westerlingen scoren zeer hoog, hartpatiënten torenhoog. Vooral bepaalde opvattingen, waaronder schuldgevoel en slachtofferschap blijken een desastreuze rol te spelen.

Via een 'actief pijnlichaam' (term van Eckhard Tolle) blijken mensen de neiging te

hebben om emotionele pijn uit het verleden te herhalen door telkens meer pijn te ervaren (= neuropeptiden te produceren). Het pijnlichaam blijkt slecht bestand tegen liefde. Leer dus met liefde naar oude pijnen kijken, wordt vaardig in waarnemen, zonder drama, klagen of wrok, beoefen vergevingsgezindheid, wijs jezelf niet af, verzwak beperkende overtuigingen.

Hartcoherentie: rood-blauw-groen

Tegen twaalfen begonnen we met meten, met behulp van de Heartmath-apparatuur. Hartslag-klemmetje in het oor en dan kijken, voelen, oefenen. Bij stress zit je ogenblikkelijk in het rood: eerst adrenaline, daarna cortisol (het belangrijkste verouderingshormoon); vijf minuten stress geeft zes uur een verhoging van cortisol. Bij oefenen breng je eerst het systeem naar het blauw en daarna naar het groen. Zodra je je prettig voelt, ontstaat DHEA, een verjongingshormoon. Ben je aan het sturen met je brein of aan het storen? En wat is je bandbreedte? Vastgezette boosheid en verdriet geven een lage coherentie. Stromende boosheid en verdriet als reactie op iets, geven een hoge coherentie, is gezond. De hartfrequentie, golven, grafieken, rood-blauw-groen-gemiddelde en dit moment zijn gemakkelijk van het scherm af te lezen. Ook bestaat een klein oefenapparaatje, de *emwave*®, waarop je m.b.v. verkleurende lampjes kun zien in welk gebied je je bevindt. Een fascinerende ervaring en trainingsmogelijkheid. Ook kan het helpen bij gelegenheid je eigen pols te voelen: met je duim mag nu, omdat het om jezelf gaat. Het ondersteunt je eigen gevoelswaarnemingen: zit ik in het rood of het groen of ergens tussenin? En hoe breng ik mezelf weer in het groen? Kunstmatig blij zijn helpt niet, dan help je jezelf letterlijk in het rood. Switchen kan wel, bijvoorbeeld even mediteren, meteen weer in het groen, als je dat al geleerd hebt tenminste. Het blijkt dat, wanneer je een heel positief hartbeeld kiest met je beeldend en symbolisch vermogen, je snel je coherentie weer kan doen stijgen.

Tegen het einde van de ochtend krijgen we de emotiemeter – ‘schaal van emoties’ - uitgereikt met een rangschikking tussen positieve en negatieve emoties: liefde staat het hoogst, angst het laagst (zie kader). Voor mij een bevestiging van de uitspraak ‘*Liefde is angst laten varen*’.

Bij de lunch voel ik mijn emotiemeter meteen omhoogschieten in vreugde en waardering: een zeer verzorgde maaltijd met soep, salades, kroketten, diverse broodsoorten, fruit en wat dies meer zij. Nog tien minuten tijd voor een heel klein wandelingetje in de mooie omgeving en dan gaan we alweer verder.

De invloed van stilte, adem, weerstand, emoties en gedachten

Eten, drinken, temperatuur, slapen en seks zijn factoren die vooral een rol spelen bij

de verslaving aan de neuropeptiden die bij bepaalde gevoelens horen. Proefdieren die zichzelf via een hendel neuropeptiden konden toedienen, verkozen de neuropeptiden boven eten, drinken, slapen en seks. Daarnaast zijn stilte, adem, weerstand, emoties en gedachten belangrijke factoren die onze hartcoherentie beïnvloeden.

Over de invloed van *stilte* hebben we het ook 's morgens al gehad, natuurgebieden, stromend water, alles wat 'de ouden' al wisten. Tegenwoordig worden wij overspoeld met informatie, geluid, beelden uit radio, tv, cd, dvd, i-pods, pc, etc. Vooral de hoogsensitieven hebben het zwaar en zoeken naar een meer prikkelarme omgeving. Anderen zoeken speciale 'kicks' op om vooral maar niet met zichzelf geconfronteerd te worden.

Over de invloed van de *adem* valt veel te zeggen, maar op deze dag kon dat slechts kort worden aangestipt. In de haptonomie wordt niet extra de aandacht gevestigd op de adem, om het gevoelsproces niet te sturen of te storen. Het Heartmath-instituut maakt wel gebruik van aandacht voor de ademhaling. Een diepe, rustige ademhaling remt de sympathicus, heeft invloed op de nervus vagus en beïnvloedt daardoor ook het hart en het hartritme, fungeert – zeg maar - als rem waardoor de golven mooi rond (coherent) worden. Hermien betwijfelt of het altijd goed is om daar gebruik van te maken omdat zij vaak bij mensen in haar praktijk heeft gezien dat zij juist benauwd worden door op de ademhaling te letten, al voordat zij bijvoorbeeld diep gaan ademen. Waarschijnlijk helpt de aandacht voor de adem het best bij mensen die dat al gemakkelijk kunnen en het niet zozeer nodig hebben. De ademhaling is immers grotendeels een autonoom proces, dat snel verstoord wordt door aandacht. Bovendien loop je met diep ademen het risico dat mensen gaan hyperventileren en daardoor juist in het rood komen. In de apparatuur van het Heartmath-instituut zit een soort ademcoach. Op de pc met een bolletje dat over een golfpatroon loopt en dat je kunt volgen met je ademhaling, in de *emwave*® zie je de blauwe streepjes op en neer gaan die te volgen zijn met de ademhaling.

Het begrip *weerstand* is sterk verbonden met negatieve emoties. Weerstand bijvoorbeeld in de vorm van klagen of wrok, houdt je weg van jezelf en kan ook tussen jou en anderen staan. Tegelijkertijd dienen we weerstand niet alleen te herkennen, maar ook te respecteren, omdat weerstand kan wijzen op psychische verdedigingsmechanismen die mensen helpen om te overleven in deze vaak heftige wereld. We bekijken weer een fragment op video: een man die zijn vrijheid vindt in de gevangenis. Hij vertelt dat zelfs de mieren hem niet meer bijten sinds hij zich overgeeft aan alles wat hem overkomt.

De rest van de middag doen we voornamelijk oefeningen in bewustwording

aangaande weerstand, emoties en beperkende overtuigingen: kijkend naar video, aanrakend ‘aan en op de tafel’, schrijvend op papier, pratend in een kring, luisterend naar muziekfragmenten. Ik zal ze niet beschrijven, ook de rest van de middag niet, om de verrassing niet weg te halen.

Tot slot

Ga het zelf maar beleven, om de stem van je hart nog beter te leren verstaan en om goed voor je hart en je hartcoherentie te leren zorgen.

‘LEVENSLUST en LEVENSKUNST’

**Zin, inhoud en betekenisgeving
aan het persoonlijk leven binnen de
menselijke samenleving.**

**HET UIT HET FRANS VERTAALDE OPUS PRINCEPS
VAN FRANS VELDMAN**

Reuzenpaperback: 495 pagina's met full colour illustraties

Prijs: 59,50

Verkrijgbaar bij de erkende boekhandel

ISBN 978-90-79166-02-2

U kunt het boek ook bestellen bij de uitgever:

vanderveer.media@hetnet.nl

(de uitgever brengt extra € 7,50 verzendkosten in rekening)

Woensdag 4 november 19.15 – 21.15 uur

Zelfbewustzijn en gevoeligheid voor anderen

Openingslezing Academiejaar door Prof. dr. Marrie H.J. Bekker (hoogleraar klinische psychologie, auteur vragenlijst AGS30, autonomie en gehechtheidsschaal)

Locatie: Academie voor Haptonomie, Doorn

Meer informatie: www.haptonomie.nl

Maandag 19 en 26 november 10.00 – 16.30 uur

De geboorte eruit gelicht

Tweedaagse workshop voor haptonomische zwangerschapsbegeleiders door Monique Duran (vroedvrouw op haptonomische basis). Maximum aantal deelnemers 12, locatie: praktijk Optimum, 't Harde. Meer informatie: www.opti-mum.nl

Doel van de workshop: de begeleiders aanvullende informatie en handvatten aanreiken voor:

- een haptonomische geboorte: moeder, kind en vader in contact met elkaar
- haptonomisch omgaan met de fysiologie tijdens de geboorte
- haptonomisch omgaan met pathologie tijdens en na de geboorte

Cursussen en opleidingen

Voor de verschillende opleidingen, cursussen, bij- en nascholingen van de opleidingsinstituten in het land kunt u hun websites raadplegen.

Academie voor Haptonomie: www.haptonomie.nl

Instituut voor Toegepaste Haptonomie: www.ith-haptonomie.nl

Synergos: www.synergos.nl

Heeft u activiteiten die u in de agenda zou willen plaatsen, mailt u dan naar: hoofdredacteur@haptonomischcontact.nl

Mail ons straks uw reacties op het congres!

Op het congres op 20 november as. zal een gastenboek liggen waarin u uw reacties op de lezingen, het forumgesprek en de ontmoetingen die u had meteen – heet van de naald – op kunt schrijven. En voor alle mensen bij wie dat er niet van komt: mailt u ons alstublieft, alle reacties zijn welkom!

ROËL uw partner in verzekeringen

Haptotherapeuten Verzekeringspakket

Financieel Adviesbureau ROËL biedt voor haptotherapeuten de mogelijkheid verzekeringen te treffen met aantrekkelijke voordelen in de vorm van:

- collectiviteitskorting -
- uitgebreide specifiek op beroep afgestemde dekking -
- persoonlijke advisering -

PRAKTIJKPAKKET

- Aansprakelijkheid beroep
- Rechtsbijstand beroep
- Extra kosten / bedrijfsschade
- Inventaris

PRIVÉ-PAKKET

- Woonhuis
- Inboedel
- Auto
- Aansprakelijkheid privé
- Rechtsbijstand privé
- Doorlopende reis

INKOMEN EN ZORGPAKKET

- Pensioen
- Arbeidsongeschiktheid
- Ziektekosten
- Ongevallen

Financieel Adviesbureau ROËL

Antwoordnummer 358
3740 VB BAARN
telefoon 035 54 890 90
Fax 035 54 890 91

Haptonomisch Contact

Zuidereind 29, 3741 LG Baarn • www.haptonomischcontact.nl